

UOT: 338.012: 657.1; JEL: Q14; M4; M42

Cavid Ramiz oğlu MƏLİKLİ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantu,
E-mail: meliklid@bk.ru

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDA DAXİLİ AUDİTİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanda kənd təsərrüfatında daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və fəaliyyət mexanizminin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – analiz, sintez, ümumiləşdirmə kimi metodlardır, bunlarla bərabər məqalədə baxılan problemlərə dair müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərinə də istinad edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – hazırkı dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatında daxili auditin rolunun artırılması və obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi mexanzimlərinin işlənərək, tətbiq edilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Tədqiqatın nəticələri – global transformasiyalar şəraitində və ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin çətinləşdiyi bir dövrdə kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə müvafiq tövsiyələrin hazırlanması və təkliflərin verilməsidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından, əsas elmi yenilik qlobal ərzaq təhlükəsizliyi və Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun prioritetliyinin təmin edilməsi ilə bağlı hədəflər kontekstində, kənd təsərrüfatının inkişafının səmərəliliyinin gücləndirilməsi və bu məqsədlə auditin rolunun artırılmasının vacibliyinin elmi arqumentlərlə verilməsidir. Kənd təsərrüfatının maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması və bu sahəyə yönəldilən maliyyə resurslarından səmərəli, həm də təyinatı üzrə istifadə edilməsi, maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün və şəffaflığının qorunmasının zərurililiyi əsaslandırılmışdır. Məqalədə tədqiqat predmeti olan problemlərin həlli yolları üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, daxili audit, qiymətləndirmə, kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri, audit fəaliyyəti.*

Giriş

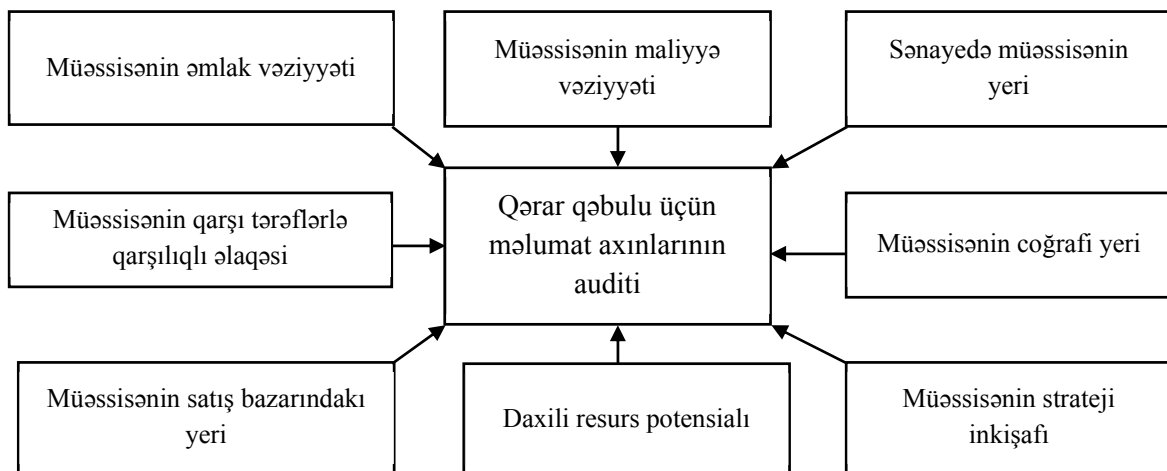
Müasir dövrdə ölkənin demokratikləşməsi və iqtisadiyyatın müasirləşməsi, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formalarının yaradılması ilə audit yoxlamasına ehtiyac artmışdır. Auditorların xidmətlərinə ehtiyac müxtəlif hallarla əlaqədardır. Bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, xüsusən də fermer təsərrüfatlarının rəhbər və mütəxəssislərinin mühasibat uçotu sahəsində kifayət qədər bilikləri olmadığından bəzən bazar münasibətlərinin tələblərini nəzərə alaraq uçotun aparılmasına, maliyyə və vergi hesabatlarının hazırlanmasına auditorları dəvət edirlər. Audit çox vacib və strateji məsələlərin həlli üçün zəruri olan mexanizm və fəaliyyət kimi xarakterizə olunur. Audit vasitəsilə kənd təsərrüfatı sahələrinin fəaliyyətini tənzimləmək, nöqsanları aşkar etmək mümkündür. Kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi, daha yüksək fəaliyyət mexanizmlərinin müəyyən edilməsi və ehtiyatların sistemli öyrənilməsi vəzifələrinin həyata keçirilməsində auditin səmərəli rolu vardır. Bundan əlavə, audit istehsalın səmərəli təşkilində və bu proseslərin təsərrüfat mexanizmlərinin səmərəliliyinə nail olmaqda, bu sahədə ehtiyat mənbələrinin və potensialın aşkar edilməsi istiqamətində mühüm funksiyaları yerinə yetirir [3, s. 77]. Kənd təsərrüfatının səmərəli inkişafı üçün audit daxili və kənar olur. Daxili auditorların funksiyalarına nəzarət xarakterli vəzifələrin yerinə yetirilməsi, maliyyə siyasətinə, marketing tədqiqatlarına, vergi və digər maliyyə öhdəliklərinə ciddi riayət etməklə hesablamaların optimallaşdırılması, müəssisə rəhbərliyinin dəqiq və düzgün məlumatlarla təmin edilməsi, qərarların qəbulu üçün etibarlı məlumatların verilməsi, təhlükəsizlik aktivlərinə nəzarət edilməsi

və s. daxildir. Daxili audiddən fərqli olaraq, maliyyə hesabatlarının kənar auditinin məqsədi müəyyən dövr üçün aktivlərin, öhdəliklərin, maliyyə fəaliyyətinin etibarlılığının, tamlığının və düzgünlüyünün obyektiv qiymətləndirilməsi, qəbul edilmiş uçot siyasətinin mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılmasıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatında daxili audit sisteminin formalaşması və inkişaf etməsi proseslərinin tədqiqi

Azərbaycanda daxili audit fəaliyyəti “Daxili audit haqqında” Qanunla tənzimlənir. Bu qanun Azərbaycanda bütün təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən kənd təsərrüfatı müəssisələrində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması üçün daxili audit xidmətinin təşkili və reallaşdırılması üzrə hüquqi əsasları, habelə, daxili auditorlara aid hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirir [1]. Daxili audit sistemi müəssisənin fəaliyyətinin düzgünlüyünü qiymətləndirməyə imkan verən bir proses, tədbirlər toplusudur. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində daxili audit sistemi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: 1) istehsal, maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin təhlili; 2) həyata keçirilən hərəkətlərin qanuniliyinə uyğunluğunun yoxlanılması; 3) müəssisə əmlakının təhlükəsizliyinə nəzarət; 4) maliyyə-təsərrüfat pozuntularının, çatışmazlıqların, artıqlıqların və onlara şərait yaradan səbəblərin müəyyənləşdirilməsi; 5) uçotun və hesabatların etibarlılığının düzgünlüyünə nəzarət; 6) istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi. Bütün bu işləri müəssisədə daxili auditor xidməti həyata keçirir. Bundan əlavə, müqavilə əsasında auditor təşkilatının işçiləri daxili auditor kimi dəvət oluna bilər. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində daxili auditin əsas fəaliyyət istiqamətləri kimi aşağıdakılardır: daxili nəzarət sisteminin effektivliyinin və etibarlılığının təhlili; daxili auditin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması; kənd təsərrüfatı müəssisəsində uçot və hesabatların qanunvericiliyə, tələblərə və mühasibat uçotu standartlarına uyğunluğunun yoxlanılması; mühasibat uçotu və hesabat prosedurlarının təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması [8, s. 83]. Daxili auditin məqsədi kənd təsərrüfatı müəssisəsinin idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün vəzifələrin səmərəli icrasına kömək etməkdir. Həmin vəzifələrin icrası idarəetmə qərarlarının qəbulundan asılıdır. İqtisadi və idarəetmə baxımından bu yanaşma bütövlükdə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması amili kimi qəbul edilməlidir. İstehsalın səmərəliliyi, əlbəttə ki, hər bir konkret halda qəbul edilən qərarın keyfiyyətindən asılıdır. Qərarların düzgünlüyü və effektivliyi əsasən daxili auditin təşkilati strukturunun keyfiyyəti ilə müəyyən edilir [7, s. 151].

Qeyd edək ki, qərarların qəbulu üçün müəyyən məlumatlar olmalı və həmin məlumatların auditə aparılmalıdır (bax: şəkil 1).

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən qərarların qəbulu üçün məlumat axınının auditə

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

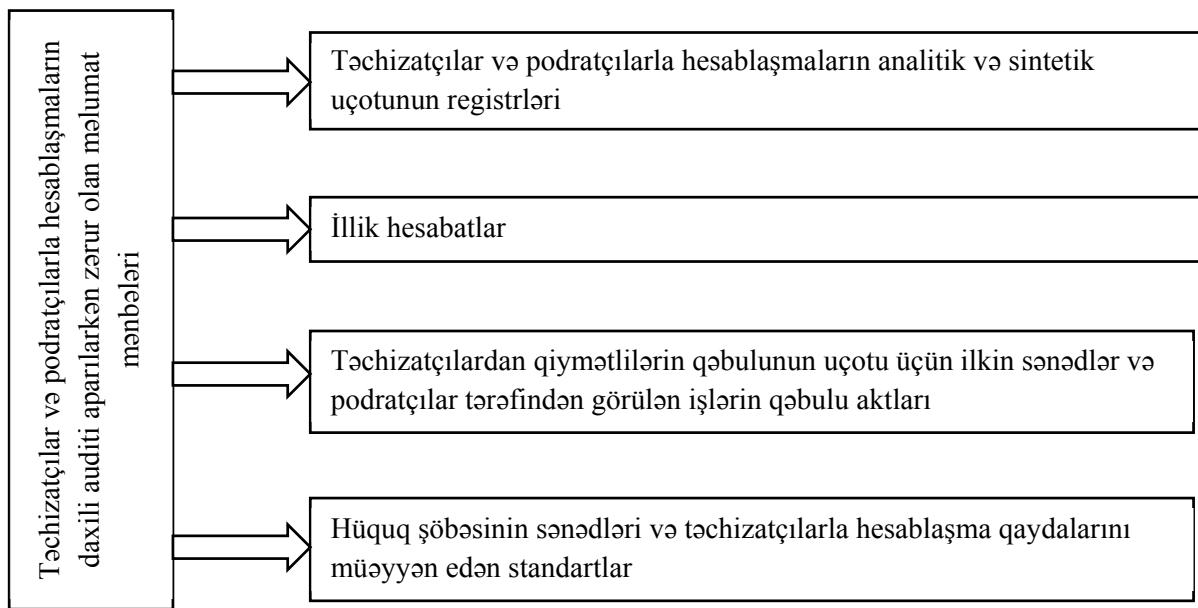
Daxili audit tərəfindən yaradılan məlumatların keyfiyyəti idarəetmə işçilərinin şirkətin fəaliyyətinin idarə edilməsi prosesində müvafiq qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə kömək edir və bütövlükdə səmərəli idarəetmə ehtiyatlarını müəyyən etmək imkanı verir. Effektiv qərarların qəbulu üçün müəssisənin sahibləri, investorlar, dövlət qurumları, maraqlı istifadəçilər, bildiyiniz kimi, etibarlı maliyyə məlumatlarına ehtiyac duyurlar. Müəyyən bir müəssisənin vəziyyəti və daxili nəzarət sistemi haqqında obyektiv məlumatların təqdim edilməsi daxili audit xidmətinin səlahiyyətinə daxildir. Kənd təsərrüfatında əsas vəsaitlərin səmərəli şəkildə idarə edilməsi yalnız audit prosedurlarının məcmusu olan effektiv mexanizm olduqda mümkündür. Bu baxımdan əsas vəsaitlərlə aparılan əməliyyatların audit ümumi audit prosesinin ən vacib tərəfidir. Əsas vəsaitlərin auditinin aparılması məqsədlə bir sıra üsullar işlənilib hazırlanmışdır. Daxili auditorlar daxili auditin məqsədindən, onun yoxlanılan obyektləri əhatə etmə dərəcəsiindən asılı olaraq müxtəlif üsullardan istifadə edə bilərlər. Müəssisənin daxili auditinin tamlığına sənədli yoxlamalar vasitəsilə mühasibat uçotu və hesabat məlumatlarının etibarlılığını obyektiv qiymətləndirməklə nail olunur. Odur ki, daxili auditorlar təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterini, qanuniliyini, məqsəduyğunluğunu və etibarlılığını müəyyənləşdirmək üçün sənədlərin və mühasibat uçotu registrlərinin yoxlanılmasının müxtəlif metodoloji üsullarından istifadə edə bilərlər. Bunlara sənədlərin yoxlanılması, müqayisəsi, iqtisadi təhlil və digərləri daxildir [2, s.134]. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafı üçün dövlət tərəfindən müxtəlif maliyyələşdirmə növləri tətbiq edilir. Kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinə ayrılan dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün auditin aparılması zəruri şərtidir. Bu zaman auditin məqsədləri aşağıdakılardan ibarət ola bilər: 1) Sahənin inkişafının proqnoz (plan) göstəricilərinə nail olma dərəcəsinin qiymətləndirilməsi; 2) Dövlət dəstəyi ilə tikilmiş əsaslı vəsait qoyuluşu obyektlərindən istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi; 3) Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bilavasitə maliyyə, maddi təminatı tədbirlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, onların təmin edilməsi və istifadəsi qaydasına riayət olunmasının yoxlanılması; 4) Dövlət vəsaitlərinin istifadəsinə və proqram tədbirlərinin icrasına daxili nəzarət sistemlərinin etibarlılığının qiymətləndirilməsi; 5) kənd təsərrüfatının inkişafına mane olan əsas problemlərin həlli dərəcəsinin qiymətləndirilməsi; 6) Dövlət dəstəyi tədbirlərinin kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına və aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının makroiqtisadi göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi [5, s. 7].

Hər bir məqsəd üçün müəssisənin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikasını, dövlət vəsaitlərindən istifadə prosesləri və nəticələrini qiymətləndirmək üçün müəyyən meyarlar seçmək lazımdır. Bunun əsasında əldə edilən nəticələr dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunub-olunmamasının əyani sübutudur. Dövlət dəstəyi tədbirlərinin son məqsədlərini müəyyən edən məqsədli proqramlar, strategiyalar, inkişaf konsepsiyaları və digər sənədlər qiymətləndirmə meyarlarının seçilməsi üçün əsas mənbələr kimi çıxış edir. Daxili auditin aparıldığı digər bir istiqamət təchizatçılar və podratçılarla aparılan əməliyyatlarla bağlıdır. Təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların daxili audit prosedurlarını həyata keçirərkən aşağıdakı vəzifələr həll edilməlidir:

- müxtəlif amillər nəzərə alınmaqla təchizatçıların və podratçıların seçiminin əsaslılığının qiymətləndirilməsi;
- qarşı tərəflərlə əməkdaşlığın hüquqi aspektlərinin və iqtisadi və hüquqi xarakterli mümkün xərclərin təhlili;
- ödəniş intizamının və qarşı tərəflərin və onlara olan borcların ödənilməsi (restrukturizasiyası) üsullarının qiymətləndirilməsi;
- təchizatçılara borcun artmasına səbəb olan şərtlərin öyrənilməsi və onların iqtisadi məqsəduyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- təchizatçılar və podratçılarla ödənişlərin uçot qaydalarının və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının qiymətləndirilməsi;
- təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların təşkilinə dair kompleks məlumatların formalaşdırılması, onların mühasibat uçotu registrlərində vaxtında və düzgün əks etdirilməsi;

– kənd təsərrüfatı istehsalçılarına təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların təkmilləşdirilməsi prosedurları üzrə operativ və keyfiyyətli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində köməklik göstərilməsi [9, s. 90].

Təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların daxili auditi prosesi aşağıdakı mərhələlərə bölünür: nəzarət prosedurlarının planlaşdırılması və onların həyata keçirilməsinə ilkin hazırlıq; yoxlama prosedurlarının nəticələrinə əsasən audit sübutlarının toplanması və təhlili; toplanmış məlumatların ümumiləşdirilməsi və əsaslandırılmış audit tövsiyələrinin hazırlanması. Daxili auditor kənd təsərrüfatı subyektlərinin təchizatçı və podratçılarla hesablaşmaları haqqında məlumat mənbələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Onları iki qrupa bölmək olar: tədarükçülər və podratçılarla mühasibat uçotu və hesablaşmalar üçün əsas olan ilkin sənədlər və tədarükçülərdən alınan qiymətlilərin mühasibat uçotu hesablarında qeydlərin aparıldığı mühasibat registrləri. Təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların daxili auditi müxtəlif hüquqi, mühasibat, maliyyə və digər məlumat mənbələrindən istifadəni nəzərdə tutur (bax: şəkil 2).

Şəkil 2. Təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların daxili auditinin məlumat mənbələri

(Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib)

Təchizatçılar və podratçılarla hesablaşmaların təşkilinin düzgünlüyü və əsaslılığı üçün mühüm audit proseduru sənəd dövriyyəsinə nəzarətdir. Podratçılara borcun yaranması təhlil edilərkən, başa çatdırılmış işlərin və ya göstərilən xidmətlərin qəbulu və təhvil verilməsi aktlarını yoxlamaq lazımdır. Daxili auditorlar sənədlərdəki məlumatları yoxlayır, bunun nəticəsində satın alınan qiymətlilərin kəmiyyət və keyfiyyətində fərqlər olduqda təchizatçılara qarşı iddiaların əsaslılığını müəyyən edir. Uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, məsul işçilərdən izahat almaq və məlumat uyğunsuzluğunun səbəbini müəyyən etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri gündəlik fəaliyyətlərində məqsədlərinə müxtəlif yollarla nail olmaq qabiliyyətinə təsir edən xarici və daxili amillərlə qarşılaşır. Bu təsiredici amillər riskin yaranmasına, yəni müəssisənin məqsədlərinə çatmasına mane olan neqativ hadisələrin başvermə ehtimalına kömək edir.

Ən çox risk şəraitində fəaliyyət göstərən sahələrdən biri məhz kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsinin üzvləşdiyi risklər əhalinin yaşayışına və ümumilikdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir etdiyindən onların daxili auditinin də aparılması zəruridir [4, s.102]. Hazırda daxili auditin ən məşhur yanaşmalarından biri riskə əsaslanan yanaşmadır. Bu gün bu yanaşma ölkəmizdə və xaricdə geniş istifadə olunur. Daxili auditin riskə əsaslanan yanaşması auditorların özlərinin ən əhəmiyyətli risklərini müəyyən etməkdən, habelə onun fəaliyyətinin və fəaliyyət göstərdiyi

sahənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müəssisəyə xas olan riskləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Auditdə riskə əsaslanan yanaşma müxtəlif ölçülü müəssisələrə tətbiq olunur. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində əhəmiyyətli risklər büdcə maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır. Çünki müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən büdcə vəsaitlərinin məqsədyönlü istifadəsinə düzgün nəzarət edilməməsi müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına və müvafiq olaraq dövlət tərəfindən maliyyə sanksiyalarına səbəb olacaqdır [6, s.122]. Risklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin daxili audit, mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemlərinin təşkilinə təsir edən bir sıra xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xüsusiyyətlərini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatının özünün, yəni, heyvanlara və bitkilərə xas olan təbii bioloji xüsusiyyətlərlə bağlıdır. İkinci qrup xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatının sənaye kimi fəaliyyət göstərməsi şərtləri, bu sahənin tənzimlənmə dərəcəsi, dövlət dəstəyinin mövcudluğu və səviyyəsi ilə bağlıdır. Burada daxili auditin təşkilində aşağıdakı xüsusiyyətləri ayırmaq olar: 1) işin mövsümi xarakteri nəzərə alınmaqla auditin planlaşdırılması; 2) dövlət siyasətində kompensasiyaların və subsidiyaların verilməsi qaydasında dəyişiklik, habelə onlardan istifadəyə dövlət nəzarəti; 3) təbii, iqlim və coğrafi şəraitdən asılılıq, o cümlədən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ərazisinin uzaqlığı və s.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında daxili auditin rolunun artırılması perspektivləri və istiqamətləri

Qeyd edək ki, həm müəssisədə mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin təşkili, həm də daxili auditin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı bir sıra vacib amillər nəzərə alınmalıdır. Əhəmiyyətli risklərin təsirinin qarşısını almaq üçün müəssisə risklərin idarə edilməsi sistemi yaratmalıdır. Müəssisədə tətbiq olunan daxili audit alətləri və üsulları risk amillərinin təsirindən, şirkətin və bütün sənayenin fəaliyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu zaman nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə vəzifələr müxtəlif şöbələr arasında bölüşdürülə bilər. Yəni, nəzarətin bir şöbə tərəfindən həyata keçirilməsi vacib deyil. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, nəzarət sisteminin düzgün işləməsinin həyata keçirilməsi və təşkili üçün məsuliyyət müəssisənin rəhbərliyinin üzərinə düşür. Müəssisələrin səhmdarları, ilk növbədə, öz investisiyalarının risklərini minimuma endirmək üçün səmərəli fəaliyyət göstərən daxili nəzarət sistemində maraqlıdırlar. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində kəmiyyət riskinin qiymətləndirilməsində tətbiq olunan ən geniş yayılan üsul statistik metoddur ki, bunun üçün müəssisənin məlumat bazalarından istifadə olunur. Zərər ehtimalını aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə tapmaq olar:

$$R_s = \frac{R_0}{R_1}$$

Burada: R_s - müəyyən itki səviyyəsinin başvermə ehtimalı; R_0 – baş verən itkilərin həcmi; R_1 - planlaşdırılan itkilərin ümumi həcmi.

Müəyyən bir müəssisədə keçmişdə müəyyən risklər haqqında kifayət qədər məlumat bazası olduqda, şirkət üçün gələcəkdə belə riskləri qiymətləndirmək daha asan olur.

Məlumdur ki, daxili auditorların bir sıra vəzifələri vardır. Bunlar məqsədlərə çatmaqda müəssisənin rəhbərliyinə kömək etmək, biznes imkanlarını genişləndirmək, riskləri azaltmaq və əməliyyat proseslərini optimallaşdırmaq, müəyyən məsələlər üzrə məsləhətlər vermək və zəmanət verməkdir. Daxili audit şöbəsi risklərin qiymətləndirilməsi əsasında daxili nəzarətin əsas vəzifələrinin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində auditin əhatə etdiyi məsələlərdən biri gəlir və xərclərin uçotunun yoxlanılmasıdır. Gəlirlərin uçotunun yoxlanılması zamanı auditorun vəzifələrinə bunları aid etmək olar:

1. Mühasibat (maliyyə) hesabatlarının yekun maliyyə nəticəsinin tərkib hissələrinin sintetik və analitik uçot məlumatlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
2. Müəssisə tərəfindən aparılan mühasibat uçotu əməliyyatlarının mühasibat uçotu sahəsində mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun təsdiqi;
3. Satışdan əldə edilən mənfəətin (zərərin) düzgünlüyünə nəzarət;

4. Digər əməliyyatlardan mənfəətin (zərərin) formalaşması və əks etdirilməsinin etibarlılığının yoxlanılması;

5. Xalis mənfəətin formalaşmasının dəqiq uçotunun aparılması;

6. Təxirə salınmış gəlirin səhvsiz uçotu və s.

Maliyyə nəticələrinin formalaşmasının auditi zamanı məlumat mənbələri kimi aşağıdakılardan istifadə oluna bilər: 1) təşkilati və inzibati sənədlər: təsis sənədləri (fəaliyyət növü, mənfəətin bölüşdürülməsi üsulu haqqında məlumat), təsisçilərin yığıncaqlarının protokolları (mənfəətin bölüşdürülməsinə dair qərarlar), uçot siyasəti; 2) ilkin sənədlər: malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatların uçotu üçün əsas olan sənədlər, istehsal xərclərinin uçotu və digər ilkin sənədlər; maliyyə nəticələri; 3) analitik və sintetik uçot üçün registrlər; 4) hesabat sənədləri: balans hesabatı, mənfəət və zərər hesabatı, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat [10, s.126].

Auditor maliyyə hesabatlarının etibarlılığına təsir edən xətaların başvermə ehtimalını müəyyən etmək üçün yoxlanılan müəssisədə qəbul edilmiş mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemlərini qiymətləndirməlidir. Audit idarəetmədə mühüm rol oynayır. İdarəetmə sistemində audit informasiyanın əldə edilməsi ilə idarəetmə qərarının qəbulu arasında aralıq yeri tutur. Planlaşdırma mərhələsində auditorun növbəti addımı auditin əsas sahələrini müəyyən etmək və kənd təsərrüfatı müəssisəsində gəlir və xərclərin uçotunu yoxlamaq üçün audit proqramını tərtib etməkdir. Audit proqramı aşağıdakı əsas müddələri müəyyən edir: auditin məqsədi; müəssisənin əsas iş sahələri və yoxlanılacaq uçot obyektləri; təftişin təxmini müddəti və s. Audit proqramı zəruri audit prosedurlarının ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini və onların icraçılarını göstərir. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində gəlir və xərclərin auditinin ilkin mərhələsi həmin müəssisələrin fəaliyyəti ilə ümumi tanışlıq, habelə auditin planlaşdırılması və müfəssəl audit proqramının tərtib edilməsidir. Audit kənd təsərrüfatı müəssisəsinin mühasibat uçotu ilə tanışlıqdan başlayır. Bu zaman yoxlanılacaq ilkin sənədlər aşağıdakılardır: 1) müəssisənin uçot siyasəti haqqında sənədi; 2) hazır məhsulların satışı üzrə müqavilələr; 3) dövrüyyə balansları; 4) müvafiq hesab kartları; 5) mühasibat hesabatları və s.

Qeyd edək ki, müəssisədə gəlir və xərclərin auditi aparılarkən aşağıdakı aspektləri yoxlamaq lazımdır: əsas fəaliyyətdən gəlirlərin hesablanması etibarlılığını və vaxtında olmasını; hazır məhsulun satışı üzrə xərclərin uçotda düzgün əks etdirilməsini; satılmış hazır məhsulların maya dəyərini obyektiv hesablanması. Auditin xüsusi mühüm mərhələsi müəssisənin mühasibat uçotunda və hesabatında xərc və gəlir maddələrinin əks etdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılmasıdır. Bu bölmənin auditi auditor tərəfindən nəzərə alınmalı olan məsələlərin siyahısının tərtib edilməsi ilə başlanır. Xərclərin auditi proqramına aşağıdakılar daxildir:

1. Müəssisənin uçot siyasətinin normativ sənədlərə uyğunluğu;
2. Material məsrəflərinin düzgün bölüşdürülməsi;
3. Əsas vəsaitlər üzrə amortizasiyanın qanuniliyi;
4. Dolayı xərclərin əsaslılığı və onların obyektlər üzrə bölüşdürülmə yolları.

Bu zaman məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini formalaşdıran xərcləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu məsrəflər iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- material xərcləri;
- əmək xərcləri;
- əsas vəsaitlərin köhnəlməsi xərcləri;
- ayırmalar və digər xərclər (vergilər, rüsumlar).

Nəticə

Göründüyü kimi, daxili audit kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, daxili nəzarət sistemini gücləndirmək və müəssisə idarəetməsinin səmərəliliyini artırmaq imkanı verən effektiv vasitədir. Müasir böhran şəraitində daxili audit xidmətinin işi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki fəaliyyəti çiçəklənən təşkilatlar belə, rəhbərlərinin səhvləri ictimaiyyətə məlum olarsa, onların nüfuzuna xələl gələ bilər. Məhz buna görə də nəzarət birbaşa idarəetmə sistemi ilə bağlıdır.

Daxili audit xidmətinin strukturu ona həvalə edilmiş vəzifələri həll etmək üçün şəraitə maksimum uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun üçün bir sıra hazırlıq tədbirləri həyata keçirmək lazımdır:

- həlli tələb olunan tipik sahələr üzrə məqsəd və vəzifələri təhlil etmək və qruplaşdırmaq;
- müəssisənin statusunun, təbəçiliyinin, maliyyələşmə mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- xidmətin strukturunun inkişafı;
- işçilərin ixtisas və təcrübəsi, vəzifə təlimatları nəzərə alınmaqla xidmətin ştat cədvəlinin işlənib hazırlanması.

Bundan əlavə, daxili audit standartları sistemini hazırlamaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı müəssisəsində səmərəli təşkil edilmiş daxili audit xidməti müəyyən edilmiş uçot qaydasına əməl olunmasına və əmlakın təhlükəsizliyinə, habelə ondan effektiv istifadəyə nəzarətin əsas həlqəsinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, 22 may 2007-ci il.
2. Məlikli, C.R. Müasir dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında auditin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2021 (iyul-avqust), – s.133-142.
3. Məlikli, C.R. Qlobal risklər şəraitində kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasında auditin əhəmiyyəti. “İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 16-17 dekabr 2021-ci il, – s.75-79.
4. Şərifov, Q.Q., Fikrətzadə, F.F. Kənd təsərrüfatında risklərin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. – 2020. № 1 (31), – s.101-110.
5. Валеев, А.Р. Методика аудита эффективности использования государственных средств, направляемых на поддержку агропромышленного комплекса / А. Р. Валеев // Вестник Казанского государственного аграрного университета. – 2013. – Т. 8. № 3(29). – с. 5-9.
6. Грабивчук, В.Я. Риск-ориентированный внутренний аудит: сущность, условия применения и актуальность для предприятий сельского хозяйства / В. Я. Грабивчук, И. Г. Пивень // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2020. № 9-1(67), – с. 121-123.
7. Демьяненко, Т.Е. Внутренний аудит в сельскохозяйственных предприятиях: организационно-управленческий аспект / Т. Е. Демьяненко // Облік і фінанси. – 2017. № 3(77), – с. 148-153.
8. Кащеева, К.В. Рекомендации по организации внутреннего аудита в сельскохозяйственных организациях / К.В. Кащеева, З.И. Кругляк // Вестник научно-технического творчества молодежи Кубанского ГАУ. – 2017. № 1, – с. 82-88.
9. Мусаев, Т.К. Внутренний аудит расчетов с поставщиками и подрядчиками в сельскохозяйственных организациях / Т. К. Мусаев // Известия Дагестанского ГАУ. – 2022. № 1(13), – с. 89-96.
10. Шолпанбаева, К.Ж. Методика проведения аудита в сельскохозяйственных предприятиях / К.Ж. Шолпанбаева, А.А. Апышева, Н.К. Шайханова // Проблемы агрорынка. – 2019. № 4, – с. 123-127.

Джавид Рамиз оглу Меликли
докторант Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: meliklid@bk.ru

Оценка роли внутреннего аудита в сельском хозяйстве Азербайджана

Резюме

Цель исследования – обеспечить объективную оценку роли внутреннего аудита в сельском хозяйстве Азербайджана в современном периоде.

Методология исследования – состоит из общеизвестных методов - анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Кроме того, учтены научные взгляды ряда исследователей, изучающие объективную роль внутреннего аудита в повышении эффективности сельского хозяйства.

Практическое значение исследования – заключается в эффективном применении соответствующих механизмов и инструментария внутреннего аудита в сельском хозяйстве с целью усиления финансовой дисциплины и рационального использования финансовых ресурсов в данной сфере.

Результаты исследования – отражены в ряде предложений и рекомендаций по усилению роли внутреннего аудита в сельском хозяйстве Азербайджана.

Оригинальность и научная новизна исследования – обоснование углубления роли внутреннего аудита по усилению контрольной системы в сфере финансов и эффективного использования ресурсов сельского хозяйства Азербайджана, которые являются одной из приоритетных отраслей ненефтяного сектора экономики страны. Отмечена необходимость выявления допущенных финансовых просчётов в сельском хозяйстве путём повышения эффективности в контрольных механизмах внутреннего аудита. Подготовлен ряд практических предложений по усилению роли внутреннего аудита в сельском хозяйстве Азербайджана.

Ключевые слова: *Азербайджан, сельское хозяйство, внутренний аудит, оценка, проблем развития сельского хозяйства, перспективы развития сельского хозяйства, аудиторская деятельность.*

Javid Ramiz Malikli
doctoral student of Azerbaijan University of Cooperation
E-mail: meliklid@bk.ru

Assessment of the role of internal audit in agriculture of Azerbaijan

Summary

The purpose of the research is to provide an objective assessment of the role of internal audit in Azerbaijan's agriculture in the modern period.

Research methodology - consists of well-known methods - analysis, synthesis, comparison and generalization. In addition, the scientific views of a number of researchers studying the objective role of internal audit in improving agricultural efficiency are taken into account.

The practical significance of the research is the effective use of appropriate mechanisms and tools of internal audit in agriculture in order to strengthen financial discipline and rational use of financial resources in this area.

The results of the research are reflected in a number of proposals and recommendations for strengthening the role of internal audit in Azerbaijan's agriculture.

The originality and scientific novelty of the research is the justification for deepening the role of internal audit in strengthening the control system in the field of finance and effective use of agricultural resources of Azerbaijan, which are one of the priority sectors of the non-oil sector of the country's economy. The need to identify financial miscalculations in agriculture by increasing efficiency in the control mechanisms of internal audit is noted. A number of practical proposals to strengthen the role of internal audit in Azerbaijan's agriculture are given.

Keywords: *Azerbaijan, agriculture, internal audit, assessment, problems of agricultural development, prospects for agricultural development, audit activity.*